

Utrechts werk in aanmerking te nemen, zijn niet voorhanden. Het enige en meest overtuigende argument is de combinatie St. Willibrordus - St. Martinus op de binnenzijden van de zijluiken. Deze combinatie is zo lokaal gebonden dat Utrecht als plaats van ontstaan en/of oorspronkelijke bestemming beslist een hoge score haalt.

J. A. L. de Meyere

Noten:

- 1) Paneel; middenpaneel: 117 x 80 cm, zijluiken elk 117 x 40 cm. Inv. nr. III R. 391
- 2) Voor informatie ben ik dank verschuldigd aan mejuffrouw Catherine Lagrue, adjunct-conservator van de musea te Angers.
- 3) Zie voor schildersgilden algemeen: G. J. Hoogewerff, *De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland*, Amsterdam 1947; voor Utrecht: S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880.
- 4) Herhaaldelijk wordt St. Willibrordus (én St. Bonifacius)

voorgesteld met een kruisstaf. Zie onder andere de prent van Cornelis Bloemaert (afb. 4).

5) Zie: *Catalogus van de St. Willibrord-tentoonstelling*, Utrecht 1939 en G. Kiesel, *Der Heilige Willibrord im Zeugnis der Bildenden Kunst*, Luxemburg 1969.

6) G. Kiesel, a.w., 509 noot 2.

7) *Catalogus Van Willibrord tot Wereldraad*, Utrecht 1972, 6.

8) *Catalogus van de St. Willibrord-tentoonstelling*, Utrecht 1939, nr. 102.

9) Deze informatie is vermeld op de prent die Cornelis Bloemaert naar het schilderij gemaakt heeft (afb. 4). Een schilderij met de voorstelling van St. Bonifacius, maakte Abraham Bloemaert voor de Utrechts kanunnik Jacobus de Ganda.

10) In 1632 of 1633 maakte Frederik Bloemaert, broer van Cornelis, een serie van tien prenten van Nederlandse heiligen. De prenten van die serie, die teruggaan op ontwerpen van Abraham Bloemaert, zijn genummerd 3 t/m 12. Nummer 1 en 2 zijn de prenten met St. Willibrordus en St. Bonifacius, door Cornelis Bloemaert gemaakt naar ontwerpen van zijn vader.

De Duitse Orde

De Ridderlijke Duitse Orde is opgericht in de tijd van de Kruistochten, en wel in het jaar van het beleg van Accon, of Ptolemaïs in Egypte, 1190. Initiatiefnemer was Frederik, hertog van Zwaben, die de orde stichtte naar voorbeeld van de Tempeliers en Hospitalieren van St. Jan, ter ere van de Heilige Maagd Maria. De ridders, die tot de orde werden toegelaten, hadden de plicht, het Heilige Land te beschermen tegen de ongelovigen.

De orde werd in 1192 bevestigd door paus Celestinus III en verkreeg grote voorrechten en goederen, vooral in Duitsland en de Nederlanden, waar de eerste bestuurders regeerden. De eerste „Meester der Duitse Orde” was Hendrik van Walpot. De titel „Meester” veranderde later in „Hoogmeester” en nog later in „Grootmeester”.

De loop van de geschiedenis leert, dat de Duitse Ridders zich met „beschermen tegen de ongelovigen” niet slechts beperkten tot het Heilige Land, doch dit ook elders deden, met name in Pruisen. In 1226 begon de verovering van dit gebied, dat in handen was van de ongelovige Litauers. Dat dit in de toenmalige beschaafde wereld een normale zaak werd gevonden moge blijken uit het feit, dat de Duitse keizer Frederik II en paus Honorius (de twee polen, waartussen het hele openbare leven zich in die tijd afspeelde) deze verovering erkenden en het veroverde land aan de orde schonken.

Pruisen kwam succesievelijk geheel onder bestuur van de Duitse orde te staan. Hetzelfde gebeurde met Koerland en Lijffland. Tot aan 1945 zijn deze gebieden (evenwel met onderbrekingen) Duits gebleven.

Het kasteel van de Duitse Orde te Mariënborg (thans Malbork) aan de rivier de Nogat in Pruisen (thans Polen). In dit kasteel zetelde de grootmeester van de orde.

De orde stichtte in de veroverde gebieden kastelen, waarbij steden tot ontwikkeling kwamen van waaruit het omliggende land ontgonnen werd. De sporen van deze kolonisatiekernen zijn in het huidige Polen nog duidelijk te herkennen (bv. de steden Torun - Thorn, Kwyddzyn - Mariënwerder, Malbork - Mariënborg). De Grootmeester zetelde op het Orde-kasteel te Mariënborg, dat nadat het zware oorlogsschade had opgelopen in de Tweede Wereldoorlog, weer geheel is hersteld.

In 1511 rezen er moeilijkheden tussen grootmeester Albrecht, markgraaf van Brandenburg en de koning van Polen, die tot dusverre door de orde als leenheer

erkend werd. Albrecht weigerde dit te doen en er ontstond een oorlog, die eindigde met een verdrag, waarbij aan Albrecht een gedeelte van Pruisen werd afgestaan. Hij trad toe tot het Protestantisme en verliet de Duitse Orde, om het hem toegewezen gebied als hertog te gaan regeren. Dit gebied is later nooit meer door de orde heroverd. Naar aanleiding van deze gebeurtenissen bevestigde keizer Karel V op aandringen van de opvolger van Albrecht de orde in het bezit van haar goederen en voorrechten.

Omstreeks 1230 doet de Duitse Orde haar intrede in de Nederlanden, en wel te Utrecht, door toedoen van Anthonis van Ledersake van Prinshagen, die de eerste landcommandeur werd. Een eigen gebouw zal de orde toen nog wel niet gehad hebben, maar in 1259 kreeg zij het oude emplacement van de Geertekerk ten zuidwesten van de stad toegewezen door bisschop Hendrik van Vianden. Op deze plek verrees het eerste Duitse Huis van Utrecht. In 1345 werd de stad Utrecht belegerd door graaf Willem IV van Holland, bij welke gelegenheid het buiten de veste gelegen gebouw werd verbrand, waarschijnlijk door die van Utrecht zelf, om te verhinderen, dat de vijand zich er in zou verschansen.

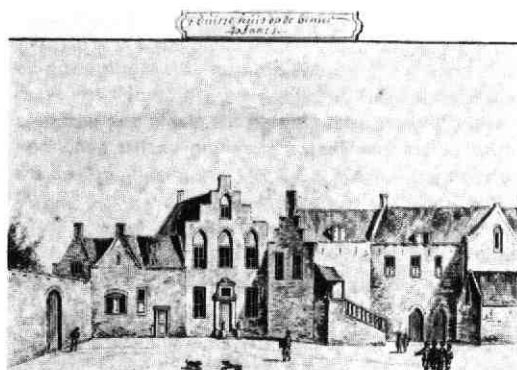
In 1346 verkocht bisschop Jan van Arkel aan de orde een terrein binnen de stadomwalling, waar onmiddellijk daarna een begin werd gemaakt met de bouw van het Duitse Huis, dat wij thans nog kennen.

Behalve te Utrecht waren er in de Nederlanden Commanderies te: Dieren, Maasland (vóór 1365), Tiel (vóór 1328), Rhenen (1268), Leiden (1287), in 1378 samen gevoegd met Katwijk a/d Rijn, Schooten Fr. (1299), Doesburg (1266), Schelluinen (1320), Middeburg (vóór 1317) en Schoonhoven (1390).

De hiërarchie in de Duitse Orde was als volgt: Onmiddellijk onder de Grootmeester, die in Pruisen zetelde, stond de landcommandeur met zetel te Utrecht. Deze werd geassisteerd door een coadjutor of medehelper; meestal was dit de commandeur van Dieren. Hieronder stonden de overige commandeurs, die verantwoordelijk waren voor de gang van zaken in de diverse commanderies.

In de Nederlanden had de orde geen andere taak dan het beheren van de haar bij de oprichting toegewezen goederen. De commandeursgebouwen dienden derhalve als opslagplaatsen voor de oogst en kantoor voor de administratieve bezigheden. Eéns per jaar kwamen de commandeurs te Utrecht bijeen voor de jaarvergadering. Iedere commandeur had in het gebouwencomplex te Utrecht een eigen vertrek, alwaar hij bij gelegenheid van de jaarvergadering zijn intrek nam. Dit feit verklaart de royale opzet van het gebouw.

(Bovenstaande gegevens zijn voornamelijk ontleend aan de vrij uitgebreide beschrijving van de Duitse Orde, voorkomende in I. Tirion, *Hedendaagse Historie of*

„t Duitse Huis op de Binnenplaats”. Tekening van A. Rademaker, ca. 1720. (foto: Gem. Archief, Utrecht).

Tegenwoordige Staat van alle Volken, XXle deel, de Vereenigde Nederlanden, Provincie Utrecht, Amsterdam 1758, p. 379-389.)

Het gebouw

Uit de bouwtijd van het huidige Duitse Huis zijn nog enkele onderdelen bewaard gebleven. Het belangrijkste hiervan is de lange vleugel, die midden op het terrein is gelegen, en die evenwijdig aan de Walsteeg loopt. Het gedeelte van deze vleugel aan de kant van de Springweg wordt afgedekt door een intrigerende hoge kap. Nader onderzoek leerde, dat deze kap nog is opgebouwd uit de oorspronkelijke constructie ($\pm$ 1350) van eiken sporenparen, waar in later tijd (vermoedelijk in de 18e eeuw) een conventionele spantenconstructie „tussendoor is gevlochten”.

De oorspronkelijke kap bezat een houten tongewelf, dat hoogstwaarschijnlijk diende als plafond van de grote vergaderruimte voor de commandeurs. Vanouds werd deze vleugel aan de Springwegzijde afgesloten door een trapgevel, die echter in een vroeg stadium al werd afgebroken en vervangen door het nog bestaande dakschild.

De bebouwing, aansluitend aan de noordzijde van de grote vleugel en die zich uitstrekt tot aan de Springweg, is ook nog middeleeuws ($\pm$ 1400?).

Tegen de noordzijde van het complex bevindt zich een restant van de kapel, die tengevolge van de beruchte orkaan van 1674 is ingestort. Dit restant betreft vermoedelijk een zijkapel. Het bevat een kruisribgewelf met gebeeldhouwde sluitsteen. De lange, witte vleugel aan het Geertebolwerk dateert uit 1856.

R. Apell

Zaterdag 19 april zal er onder leiding van ir. R. Apell een excursie rond en in het Duitse Huis worden gehouden. Plaats van verzamelen: de portiersloge van het Militair Hospitaal, Geertebolwerk 1. Aanvang: 14.00 uur.